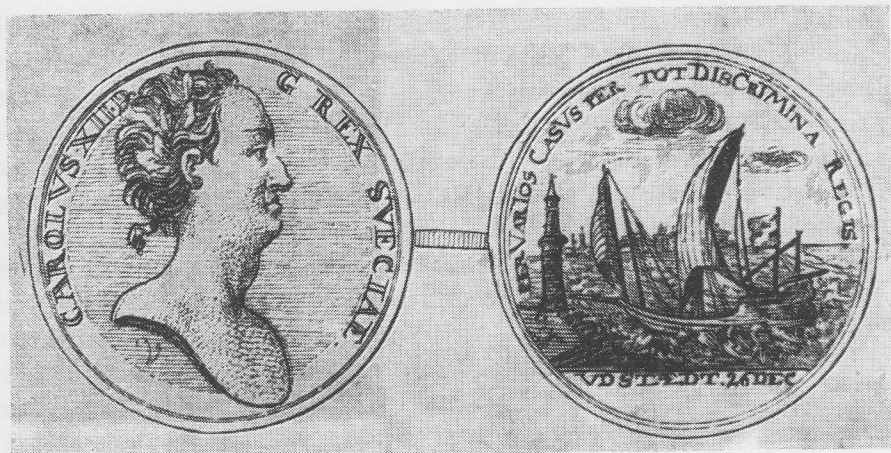

YSTADIANA

1978

YSTADS FORNMINNESFÖRENING

Medalj slagen till minne av Karl XII:s ankomst till Ystad 1715.

När Sverige styrdes från Ystad

Av GÖSTA LINDEBERG

”Cancellisten Nordén inkallades och tillfrågades, om han ej vet av några förslag, som Görtz 1716 i Ystad till Hans Kongl. Maj:t ingifvit. Svarades, att Görtz efter Hans Maj:ts egen befallning tagit originalen tillbaka”.

Citatet är från januari 1719 och hämtat ur protokollet över rättegången mot Georg Heinrich von Görtz, Karl XII:s mäktige gunstling och förste minister. Hans och enväldets fiender hade tagit makten efter kungens död föregående år. Några av dem satt i den kommission, som skulle ställa Görts till ansvar för hans förvaltning och – inom parentes sagt – indirekt uttala en förkastelsedom över enväldet. Att Görtz skulle få strängast möjliga straff var från början avgjort, och rättegången bedrevs så uppenbart partiskt, att man med full rätt har kallat dödsdomen över honom för justitiemord. Men domarna och de övriga nya makthavarna upptäckte snart, att de visste alldeles för litet om vad som verkligen hade hänt under den ”görtzka” tiden. Vilka av de många

nyheterna på t.ex. ekonomiens och finansernas område, som tillkommit under denna period, hade haft Görtz till upphovsman? Så mycket hade man i varje fall klart för sig, och det var att han inte haft något nämnvärt inflytande hos kungen före dennes ankomst till Ystad i december 1715. Med någon överdrift skulle man kunna säga, att man var oklar över mycket i den görtzka politiken, men man hade klart för sig, att den hade börjat i Ystad.

Sven Carlquist har i YF, VIII, skildrat de yttre konturerna av Karl XII:s vistelse i Ystad under tiden 13 december 1715 – 16 februari 1716. ”Men det ligger”, säger han, ”utanför det föreliggande lokalbetonade ämnet att närmare redogöra för resultatet av kansliarbetet för landets del, som under dessa månader utgick därifrån”. Följande översikt är avsedd att i någon mån komplettera Carlquists framställning i detta avseende.

”Så länge Wi Oss här i Ystad uppehålla, skall posten härifrån afgå till Stockholm fyra gånger i veckan”, heter det i ett kungligt brev till Kanslikollegium i december 1715. Förstärkt postgång mellan Stockholm och Ystad var förvisso av nöden med tanke på den organisation, som riksstyrelsen kom att få under Karl XII:s tre sista år, när först Ystad och sedan Lund var residensstäder. Den egentliga centrala förvaltningen var kvar i Stockholm. Där fanns rådet, som under kungens långa frånvaro utomlands hade skött en del regeringsärenden men nu i stort sett fick nöja sig med att fungera som högsta domstol. Där fanns också de gamla centrala ämbetsverken, kollegierna, vart och ett med sina speciella uppgifter: Kansli-, Kammar-, Krigs-, Kommers- och Bergskollegierna samt Statskontoret. De skötte inom respektive området detaljerna av den centrala förvaltningen. Kanslikollegiet intog en särställning. Det var sedan gammalt konungens expedition. Där togs skrivelser, riktade till kungen, och där uppsattes kungliga brev, förordningar och påbud. ”Kunglig Majestäts kansli” hade till en del som ”fältkansli” följt kungen utomlands. Nu fick kansliet 1713 en ny organisation. Det indelades i expeditioner för olika grupper av regeringsärenden, t.ex. utrikes-, krigs- och finansärenden. Som chefer för expeditionerna tjänstgjorde ombudsråd med statssekreterare och andra tjänstemän som biträden. Expeditionerna och ombudsråden kan betraktas som föregångare till våra dagars departement och statsråd.

Kansliet i sin nya gestalt hade varit hos kungen i Stralsund och lyckats ta sig över till Sverige strax efter honom. Det stannade kvar i Ystad ända

till oktober 1716, då det flyttades över till Lund. Endast ett par sekreterare följde kungen på hans resor och fälttåg.

Men det var inte bara ombudsråden, som följde kungen till Ystad. Dit kom också Görtz, om vilken den franske resenären La Motraye säger, att han motsvarande "en Legion av kollegier". En annan iakttagare kunde berätta, att kungen kunde sitta och överlägga med Görtz ända till 12 på natten utan att ge sig tid att äta kvällsvard. Hans inflytande över Karl XII blev allt större, trots att han inte var och aldrig blev svensk undersåte. Strängt taget var han ingenting annat än ett främmande sändebud, närmare bestämt från hertig Kristian August av Holstein-Gottorp, förmyndare för Karl XII:s unge systerson Karl Fredrik.

Som kungens förnämste rådgivare kom Görtz att bli stats-, utrikes-, finans-, handels-, folkhushållnings- och rustningsminister. Ifråga om intelligens och uppslagsrikedom hade Görtz knappast sin like i den tidens Sverige, men det ligger också något i vad La Motraye säger om honom. "Han var större, när det gällde att uppgöra planer, än när det gällde att verkställa dem".

Planeringen av Sveriges sista kamp för bevarandet av landets stormaktsvälde började i Ystad. Kungen själv, hans förnämsta rådgivare och hans övriga "ministrar" var samlade där. Resten av den centrala förvaltningen fanns på någorlunda bekvämt avstånd i Stockholm.

Sveriges militära läge

Vid början av 1716 verkade vårt lands läge nästan förtvivlat. Utom de gamla fienderna – Ryssland, Sachsen-Polen och Danmark – hade två nya tillkommit, nämligen Preussen och Hannover. Det sistnämnda landets härskare, kurfursten Georg, var dessutom kung av England. Trots att detta land formellt var neutralt, kunde man tidvis använda dess flotta mot Sverige. Av rikets område återstod ungefär det nuvarande, sedan Stralsund kapitulerat i december 1715 och Wismar några månader senare. Finland, de baltiska områdena och de tyska provinserna hade alltså gått förlorade och därmed också deras resurser i folk och pengar. Det svenska huvudlandet var hänvisat till sina egna tillgångar, som var hårt ansträngda efter 15 års krig, ett års pest (1710) och ofta återkommande missväxter. Svenska folket torde med all säkerhet ha önskat en snar fred, även om den skulle medföra förluster i landområ-

den. För Karl XII framstod det däremot som en självklar plikt att bevara det rike, som han mottagit av sin företrädare.

Det är ganska förståeligt, att Karl under större delen av året 1716 stannade kvar i Skåne. Den fientliga koalitionen förberedde nämligen ett sista förintande slag mot Sverige. En dansk-rysk armé drogs samman på Själland, och meningen var, att den skulle föras över till Skåne under skydd av de allierade flottorna jämte en engelsk eskader. Tsar Peter, som börjat sin sjömilitära bana som chef för ett par små skutor, kunde nu hissa sin befälsflagga som högste befälhavare för en dansk-rysk-engelsk flotta. Det var för att förekomma eller försvåra detta anfall, som Karl XII först sammandrog en armé för att på den för tillfället fasta isen gå över till Själland. När ett plötsligt töväder kom emellan, riktade han istället ett angrepp mot södra Norge.

Den stora koalitionen blev emellertid militärt sett ett fiasko. Danmarks planer rubbades i någon mån genom det svenska angreppet mot Norge. Vänskapen mellan tsaren och Frederik IV förbyttes i misstro. Georg av England såg med ovilja tsarens planer på att bygga upp en maktställning i norra Tyskland. Det gick så långt, att man i diplomatiska kretsar allvarligt räknade med krig mellan Ryssland och England. Misstron och rivaliteten utnyttjades på ett förträffligt sätt av Görtz under och efter den utländska resa, som han företog under åren 1716 och 1717.

De fientliga makterna uppehöll emellertid var för sig en nog så besvärande blockad mot Sverige, men i övrigt fick vårt land i stort sett vara i fred för direkta krigshandlingar.

Militära rustningar

”Vi äro”, hette det i en kunglig publikation från Ystad i slutet av december 1715, ”betänkte på att skaffa våra trogna undersåtar en fördelaktig och säker fred. Men en sådan står icke att erhålla, om ej åt fredsunderhandlingarna ges behörigt eftertryck genom en god författning (beredskap) till både lands och sjöss”. Därför måste armén och flottan sättas i stånd. När det gällde rekryteringen av manskap, hade Karl XII att tillgå indelningsverket, den militära organisation, som hans fader hade skapat. Befälet var stamanställt och hade antingen kontanta löner eller boställen att leva av. Infanteriregementena sattes upp landskaps- eller länsvis. Landskapet eller länet indelades i rotar. Varje rote bestod av ett större eller mindre antal gårdar, som tillsammans skulle

anskaffa en soldat och underhålla honom i fredstid med ett torp med åker- och betesmark, som han själv fick bruka. Därtill kom en smula extra avlöning in natura samt några daler i lön. Rotarna i kusttrakterna fick i stället för soldater anskaffa båtsmän för tjänstgöring på flottan. Vid rytteriet fanns det i stället för rotarna s.k. rusthåll. Dessa utgjordes av större hemman, som vardera fick anskaffa och underhålla en soldat och en häst. I gengäld befriades de från vissa skatter till kronan. Halvvägs mellan Ystad, där denna uppsats trycks, och Lund, där den skrivs, har ett sådant gammalt rusthåll bevarats – Kulturens Östarp.

Städerna deltog inte i rotering och rusthåll. Deras bidrag till den levande försvarskraften utgjordes av båtsmän, som varje stad fick anskaffa till ett antal, som berodde av dess invånarantal och ekonomi. Ystad skulle sålunda ställa upp 7 båtsmän, Malmö 20 och Lund 5. Detta "ordinarie båtsmanshåll" räckte emellertid inte till under krig, och därför fördubblades antalet vid krigsutbrottet.

Det gällde om både rotar, rusthåll och städer, att om en soldat eller båtsman blev för gammal, stupade eller invalidiserades, skulle en ny anskaffas. Ystads representant vid 1719 års riksdag rådmannen Jacob Jönsson berättade, att staden sedan 1700 måst anskaffa 35 båtsmän.

Städernas båtsmän, som inte hade några torp, fick i stället bidrag till hyra. Dessutom skulle de förses med ett slags uniform av buldan (grovt linne) samt underkläder, skor och hängmattor. Att Ystad enligt stadens räkenskaper 1719 fick betala ut 756 daler i "båtsmansskatt", säger kanske i och för sig inte så mycket. Det är i varje fall ungefär hälften av den vanliga krigsskatten, kontributionen, till kronan.

Det kan tilläggas, att armén sedan gammalt även hade värvade förband, som i fredstid låg i garnison i fästningar och större städer. Dit hörde Livgardet och artilleriet.

För Skånes del var kavalleriet det viktigaste vapenslaget med två regementen, det norra och det södra. Det sistnämnda var föregångare till Skånska dragonregementet, som så småningom skulle bli Ystads eget regemente. Vid krigets början uppsattes ett tredje regemente kallat "Skånska ståndsdragonregementet". Det byggde inte på de vanliga rusthållen utan bekostades av adel, präster och övriga "ståndspersoner", t.ex. ofrälse ämbetsmän och godsägare. Som exempel kan nämnas, att professorerna i Lund tillsammans fick bekosta utrustningen av 16 dragoner och att kyrkoherden i Östra Sallerup, Simon Palm, fick

särskilt beröm av myndigheterna för nit och plikttrohet, när det gällde att rusta dragoner och ta emot inkvarteringar.

Alla dessa tre regementen hade följt Karl XII till död eller fångenskap i Polen och Ryssland, och sedan hade de måst sättas upp på nytt. Dessutom måste rusthållarna i Skåne liksom i andra landskap sätta upp ett "tremänningsregemente", vilket betydde att rusthållarna fick slå sig samman tre och tre för att anskaffa en ryttare utöver den vanliga uppsättningen.

Det kunde visa sig svårt att få tag i lämpliga och villiga rekryter, som kunde godkännas vid mönstringen. Utrustning och häst kunde tillsammans uppgå till omkr. 200 daler, och därtill kom den s.k. legan, en summa som den nye soldaten fick vid anställningen. Även hästarna kunde bli ett problem t.o.m. i Skåne med dess traditionellt stora hästuppfödning. Man fick tillgripa utvägen att mot betalning tvångskriva hästar. Sålunda förtäljer en rapport i Ystads arkiv från 1716, att stadens borgare levererat 15 hästar till Fältartilleriet till ett sammanlagt värde av 367 daler. Rådmannen Anders Delphins bidrag utgjordes av "en brun häst med stjärn och vita bakfötter, sex år gammal och värderad till 25 daler". Så när som på priset kunde uppgiften mycket väl ha förekommit, när hästinskrivning i större skala för sista gången ägde rum i Sverige under andra världskriget.

Man använde alla möjliga utvägar för att skaffa folk till krigsmakten. En förordning från Ystad tyder på att kungen i ett nödläge måste tumma på de stränga disciplinkraven. De soldater och båtsmän, "som av obetänksamhet och wanart hafva rymt ur Vår tjenst och uppehålla sig i skogar och fördolte ställen", skulle slippa straff, om de anmälde sig hos vederbörande guvernör eller landshövding. Det kan tänkas, att bland dessa befann sig några av de desertörer, som enligt Bjurling, Ystads historia, I, efterlystes från predikstolarna, kanske rentav den båtsman, som enligt signalementet var "svarthårig, fet och rödbrusig i ansiktet, klädd i en blå båtsmanströja och byxor, grå strumpor och med en rävrumpa till halsduk".

En viss förstärkning tillfördes det svenska försvaret, genom att svenska soldater och båtsmän, som råkat i fångenskap hos t ex danskarna, lyckades rymma och tog sig tillbaka till Sverige. Sålunda hade borgarna i Ystad 1716 nöjet att välkomna sju underofficerare, "som sig från fienden utpractiserat", och debitera kronan för deras underhåll och vidaretransport till Malmö.

För oss med vår allmänna värnplikt kan det synas egendomligt, att en mycket stor del av rikets manliga befolkning var fritagen från krigstjänst, inte på grund av ålder eller fysisk olämplighet utan på grund av yrke eller arbete. Till dessa kategorier sträckte sig inte indelningsverket, och kronan fick därför tillgripa en utväg, som inte begagnats på länge, nämligen tvångsutskrivning. I februari 1716 utfärdades från Ystad ett bistert påbud, som visade, att man upptäckt en visserligen liten men dock manskapsreserv. Det gällde gymnasiernas äldre elever och universitetens studenter. Det fanns, hette det i den kungliga förordningen, anledning att misstänka, att många unga och friska ynglingar besökte nämnda läroanstalter under förevändning "att idka bokliga konster" men i stället levde i lättja och förledde andra elever genom sitt dåliga exempel. Sådana studerande skulle inskrivas som soldater vid Livgardet.

Det kungliga påbudet mottogs inte med någon nämnvärd entusiasm av dem det vederborde. I Lund reagerade studenterna med protester och upplopp. Det var meningen, att de skulle mangrant inställa sig på universitetet – det nuvarande s.k. Lundagårdshuset – för att professorerna genom förhör skulle kunna utröna, om de bedrev sina studier med allvar. I stället samlades studenterna utanför, beväpnade med värjor (vilket var deras rättighet) och i några fall med musköter. Dörren till förhørsrummet spikades igen, och några professorer, som försökte lugna de uppretade ungdomarna, hälsades med visplingar och muskötskott, dock lyckligtvis lösa. Till slut lyckades den populäre och allmänt avhållne professor Andreas Rydelius tala förstånd med dem. Kungen måste ge efter ifråga om studenterna. När han längre fram på året själv slog sig ner i Lund, kunde han dock inte låta bli att hålla utkik efter lämpliga soldat- och officersämnen. Om en ovanligt lång och välväxt ung smålandsstudent berättas det, att kungen hade satt sig i sinnet att göra honom till löjtnant. Fadern, som var kyrkoherde, lyckades i sista minuten smuggla ut sonen från Lund och få honom prästvigd i hemstiftet. Därmed var han utom räckhåll för den kunglige värvaren.

Under större delen av kriget och inte minst under åren 1716–17 fick svenska folket dras med ytterligare ett par bördor, som hade med försvaret att göra. När trupper förflyttades inom landet, måste bönderna gå till handa med transporter, som tog både kuskar och hästar i anspråk. När en truppstyrka låg stilla, kunde bara ortens egna soldater bo på egna torp. De andra inkvarterades. Inte minst gällde detta om

Skåne 1716, då 21.000 man drogs samman dit i väntan på den danskriska invasionen. Från både landsbygd och städer klagade man över de tunga bördor, som inkvarteringarna utgjorde. Soldater och officerare skulle förses med logi, kost och foder till hästarna. Betalning därför skulle utgå enligt särskild taxa men släpade ofta efter. Sålunda kunde Ystad vid 1719 års riksdag anmäla en sådan fordran på kronan på 4.000 daler. Ett annat problem utgjorde – ibland åtminstone – de inkvarterades uppträdande. Enligt en gammal god regel skall en inkvarterad uppföra sig så, att han är välkommen tillbaka. Att döma av klagomålen har denna sunda princip inte alltid iakttagits. På sina håll i Skåne klagade kvartervärdarna över att soldaterna inte ville hålla tillgodo med husmanskost och svagdricka utan ville ha öl och brännvin till maten.

Kaparna

Från Karl XII:s återkomst från fälttåget mot Norge våren 1716 och till hans sista fälttåg på senhösten 1718 förekom inga större krigshandlingar. De allierade nöjde sig med blockad till sjöss, som givetvis avsåg att avspärra Sverige från tillförsel. Den svenska flottan kunde intehelt bryta denna blockad, och den svenska utrikeshandeln med egna fartyg blev allt obetydligare. För att i någon mån försvaga verkningarna av blockaden och betala fienden med samma mynt tillät kungen sina undersåtar att utrusta kaparfartyg.

Ordet kapare har i våra dagar fått en ytterst obehaglig klang. Vid 1700-talets början hade däremot kaperiet en sedan länge erkänd och fullt laglig ställning som en form av krigföring till sjöss och får inte förväxlas med sjöröveri. Sjørövaren, piraten, stod helt utanför lagen, och galgen eller rånocken blev hans lott, om han togs tillfånga. Kaparen däremot var en enskild person, som under krig av sitt lands regering fick ett s k kaparbrev, som gav honom rätt att utrusta ett fartyg och med detta på egen hand skada fiendens handel. Alla de fientliga handelsfartyg, som han kunde erövra, tillföll honom som ”goda priser” med last och allt. Även neutrala fartyg, som gick på fientliga hamnar eller för fiendens räkning, kunde uppbringas. Naturligtvis fick kaparen ta samma risk som örlogsfartygen att bekämpas och besegras av fienden.

Under de stora krigen i västra Europa under slutet av 1600- och början av 1700-talet bedrevs kaperi från alla de krigförande. De relativt få svenska fartygen med västeuropeisk destination löpte ständigt fara att bli uppbringade av engelska, holländska, franska eller spanska kapare,

som i många fall kunde behålla både fartyg och last utan ersättning till ägaren. Karl XII fick anledning att påminna därom, när västmakterna, särskilt England och Holland, efter 1710 började komma med klagomål över de svenska kaperierna.

1715 fick de svenska kaperierna ett nytt och givande verksamhetsfält efter att under några år ha haft skäligen blygsam omfattning. Karl beslöt nämligen att rikta ett indirekt slag mot Ryssland. Tsaren hade ju erövrat de svenska besittningarna Ingermanland, Estland, Livland och Finland. Över deras hamnar, t ex Riga, Reval och Narva, gick en stor del av Rysslands utrikeshandel. Särskilt viktig för västra Europas sjöfarande nationer var den ryska exporten av "naval stores", dvs tjära, beck, lin och hampa. Nu bestämde kungen, att alla fartyg, även neutrala, som kom från eller var destinerade till de av ryssarna erövrade hamnarna, skulle betraktas som "goda priser" för både örlogsfartyg och kapare. Det för kaparna utfärdade reglementet var så detaljerat, att det borde komma en modern byråkrat av den mera petiga typen att slicka sig om munnen. För att undgå att bli uppbringade måste skepparna, såväl svenska som utländska, vara försedda med ett otal dokument om ursprung, äganderättsförhållanden och destination för både fartyg och last. Födelseort för varje besättningsman skulle anges, och om mer än 1/4 av besättningen tillhörde en fientlig nation, skulle fartyget tas i beslag. Som exempel på hur strängt reglementet tillämpades kan följande exempel anföras. Ett holländskt fartyg, destinerat till Danzig, hade hejdats av en kapare. Det befann sig då misstänkt nära Riga, och det räckte för att kaparen skulle kunna lägga beslag på det.

Det är förklarligt, att de engelska och holländska regeringarna skickade ut krigsfartyg för att konvojera sina handelsfartyg till Östersjön.

Faktum är i varje fall, att Sverige drog fördel av kaperierna på två sätt. Den för tsaren fördelaktiga handeln på de erövrade provinserna avtog märkbart, och det blockerade Sverige fick in massor av varor med de kapade fartygen. Värst var det för de svenska fartygen, som var lika hårt bundna av kaperireglementet som de utländska och dessutom måste frukta de fientliga örlogsfartygen. Bland de svenska fartygsägarna var kaperierna därför mycket impopulära.

Det visade sig så småningom, att det fanns ett kryphål i kaperireglementet. Det blev allt vanligare, att skepparen på ett kapat handelsfartyg kunde "ransonera och utlösa sig". Detta innebar, att skepparen betalade kaparen en kontant summa för att bli frisläppt. Ur hans

synpunkt var detta naturligtvis att föredraga framför att mista både skepp och last. Men även för kaparen innebar detta förfaringsätt vissa fördelar. Han fick en vinst, som visserligen var mindre än vad han skulle fått vid försäljning av skepp och last, men å andra sidan behövde han inte riskera, att bytet återtog av fienden eller neutrala konvojfartyg.

Om detta system fick fortgå, skulle blockaden mot de ryska östersjöhamnarna bli mer eller mindre verkningslös. I en förordning, utfärdad i Ystad i februari 1716, förbjöds därför all "ransonering och utlösning" både för kaparna och kronans örlogsfartyg. Om det såg ut som om ett prisfartyg skulle kunna bli återtaget, skulle det brännas.

I juni 1716 kom ett nytt kryphål i kaperireglementet, men den gången hade det Görtz själv till upphovsman. Det gällde för honom att stimulera den neutrala handeln på Sverige. Även i normala fall måste vårt land importera livsmedel, och nu gällde det dessutom att förse kronans magasin med förråd och säkerställa arméns behov av uniformskläde och lädervaror. Görtz lyckades av Karl XII utverka ett viktigt undantag från bestämmelserna i reglementet. Det innebar, att Görtz själv eller den svenska regeringens ombud i Holland skulle kunna utfärda pass för holländska och engelska fartyg, som var destinerade till Sverige, antingen direkt eller via någon nordtysk hamn. Mot dessa pass var kaparna maktlösa, och särskilt holländarna begagnade sig flitigt av dem.

Nya skatter och lån

"Nere i Ystad arbetar man allmänt på att skaffa pengar", skrev den engelske ministern i Sverige i februari 1716. Det är en något utsliten sanning, att det för att föra krig behövs för det första pengar, för det andra pengar och för det tredje pengar. Den svenska staten hade nu råkat i den situationen, att den var helt och hållet hänvisad till de resurser, som fanns inom landets nuvarande gränser. Borta var t.ex. de stora tullinkomsterna från de baltiska och nordtyska provinserna. Dessutom skulle krigsmakten organiseras på nytt, utrustas och underhållas. Det var ju inte längre möjligt att, som förut skett, låta den leva på fiendens bekostnad.

Vad hade då kronan för inkomster? Man kan indela dem i ordinarie och extraordinarie. Till de förra hörde arrendeavgifterna från kronans många hemman och ett slags fastighetsskatter från annan fast egendom,

Kongl. Maj:ts
Kådige

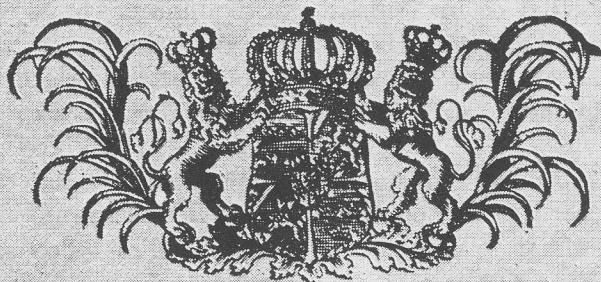
PLACAT

och

J N R B M D

At inge PRISER få rançonera eller
utlösa sig uti Siden,

Gifvit i Ystad den 8. Febr. 1716.

Cum gratia & privilegio Sacr. Reg. Maj:ta.

SEDERHOLM / Tryckt uti Kongl. Bostyrkeriet
hos JOH. H. WERNER.

Titelsida till en av de under Karl XII:s vistelse i Ystad utgivna förordningarna.

avgifterna från gruvor och bruk samt tullarna, både Stora sjötullen vid handel med utlandet och Lilla tullen vid stadsgränserna. Med dessa

inkomster skulle den vanliga förvaltningen med dess många löner och andra utgifter betalas. I krig räckte dessa inte, det visade sig redan vid krigsutbrottet 1700. Kronan måste därför ta upp en ny skatt, kontribution, vilken alltså blev den "extraordinarie" inkomsten. Strängt taget var det även under det karolinska enväldet riksdagens rätt att besluta om nya skatter, men ständerna hade under Karl XI lovat, att kungen i krigstid på egen hand skulle få utskryva nya skatter och ta upp lån. Kontributionen, som utskrevs på nytt varje år, utgick med fasta belopp för olika yrkes- och samhällsgrupper. Man tog t.ex. 10 % av alla tjänstemäns löner och 5 daler för varje hemman. Karl XII fann så småningom detta system mindre rättvist och bestämde därför 1712, att kontributionen skulle betalas efter andra principer. Hur detta skulle gå till i praktiken kan vi se av en redovisning till guvernementskontoret i Malmö från magistraten i Ystad 1716.

"Efter erhållen skattning här i staden af utnembde Skattningsmän" hade den fasta egendomen i Ystad värderats till 34.100 daler och den lösa till 39.500, alltså tillsammans 73.600 daler. Därav skulle 2 % – 1.472 daler – betalas i kontribution. För jämförelsens skull kan nämnas, att Malmö enligt samma principer skulle betala 4.633 daler och Skanör-Falsterbo 44. I alla städer och socknar skulle "skattningsmän" alltså beräkna invånarnas sammanlagda förmögenhet, och av den skulle årligen en viss procent – för 1716 2 % – betalas i kontribution. Eftersom skattebetalarna hade möjlighet att inbördes kontrollera, att ingen taxerades för lågt eller högt, skulle skatten bli mera rättvis än den gamla kontributionen. En annan nyhet var, att denna nya skatt inte utskrevs i kungens namn utan i riksdagens, ständernas, med hänvisning till deras förut nämnda löfte till kungen. För allmänheten skulle det se bättre ut, att ständerna officiellt svarade för skatten. Eftersom de inte var samlade, uppdrog kungen åt deras valda ombud i riksbankens styrelse att under namn av Kontributionsränteriet sköta organiserandet av den nya skatten. Hur pengarna skulle användas var däremot kungens ensak.

Ett välkänt sätt att skaffa pengar, särskilt under krig, var givetvis att upptaga lån. Kronans kredit var emellertid inte den bästa, eftersom man inte litade på dess förmåga eller vilja att fullgöra sina förpliktelser. Riksbanken var däremot villig att låna ut de pengar, som den själv fått ta emot som insättningar. Fram till 1709 hade 7 miljoner daler på detta sätt lämnats som lån till kronan. Efter Poltava försökte många insättare

få ut sina pengar från banken. Nu var ju dessa pengar bundna i bankens lån till kronan, och banken tvingades därför att "frysa" insättningarna. Insättarna fick nöja sig med att få ut räntorna.

Under 1715 hade kronan använt en bekväm men farlig utväg att skaffa pengar. Man lyckades få lån hos kapitalstarka köpmän i framför allt Stockholm. Men dessa ställde inte utan vidare sina pengar till förfogande. Lånen skulle återbetalas av vissa bestämda statsinkomster för 1716, t ex kontributionen för ett visst län. Hundra år före Döbeln följde man alltså hans kända recept "som gör mig för i morgon sjufult värre, men hjälper mig i dag på mina ben". Kronans inkomster för 1716 var alltså till stor del upptagna i förväg, och staten var i det närmaste konkursmässig. Det var i denna situation, som Görtz fann utvägar.

Ett kungligt brev till Kontributionsränteriet, daterat Ystad den 29 december 1715, börjar med följande upplysning. "Det gifwer Oss Geheimerådet Baron Görtz underdånigast wid handen, hurusom hos fremmande och på utrikes orter ansenlige summor skulle kunna upphandlas". Det framhålles i fortsättningen, att "Upphandlingen skulle märkligen befordras, om den skedde i samtliga Ständers namn". Kontributionsränteriet befalldes därför överlägga med Görtz om denna nya upplåning. Resultatet blev en publikation från ränteriet, stadfast av kungen i Ystad den 20 januari 1716, om Sveriges första obligationslån. Den karolinska obligationsmarschen startade alltså i Ystad.

Publikationen inleddes med några ord om behovet av snar fred och nödvändigheten av stora ansträngningar för att åstadkomma en sådan. Kronans inkomster var otillräckliga, och man måste därför upptaga lån, som ju ständerna lovat att garantera och betala. Deras ombud i Riksbanken och Kontributionsränteriet skulle därför utfärda och under-teckna obligationer, som skulle kunna förvärvas av såväl svenskar som utlänningar, t o m fientlig makts undersåtar. Obligationerna skulle lyda på jämna belopp — 10.000, 5.000, 1.000 och 500 riksdaler. Lånetiden skulle vara 4 år och räntan 6 %. Till betalande av räntorna skulle man använda hälften av den 2-procentiga förmögenhetsskatten. För betalande av amorteringarna utskrevs en ny skatt, den s.k. upphandlingsavgiften. Den innebar, att de skattskyldiga uppdelades i olika klasser. En medlem av rådet t.ex. skulle betala 30 daler och en bonde 24 öre (en daler — 32 öre). För städerna hade man en ganska invecklad gradering. Man skilde mellan "Köpmän och Grosshandlare", "Handelsmän och Krämare" och "Ämbets- och Gärningsmän" (hantverkare). Inom varje

sådan grupp skilde man på "Förnämste", "Sämre" och "Ringa". Gesäl- lerna följde sina mästars indelningsprincip men givetvis med lägre belopp. För köpmännen, som taxerades högst var avgiften för de olika tre klasserna 12, resp 10 och 8 daler. Enligt Ystads redovisning till guvernementskontoret 1716 uppgick den första upphandlingsavgiften för staden till 1.132 daler, d.v.s. något lägre belopp än den 2-procentiga kontributionen för samma år. Verifikationerna för utdebiteringen av upphandlingsavgiften finns tyvärr inte bevarade i Landsarkivet, varför vi måste avstå från nöjet att studera t.ex., vilka köpmän som tillhörde de olika ovan nämnda kategorierna.

Obligationslån var något nytt för Sverige. Görtz hade med all säkerhet fått uppslaget därtill från England, Holland eller Frankrike. Särskilt de två förstnämnda länderna var föremål för andra staters avund för sin förmåga att få folk att placera sina pengar i statspapper. Det var från början Görtz' avsikt, att obligationslånet inte skulle anförtros åt någon redan existerande myndighet inte ens Kontributionsränteriet, som fick nöja sig med att utfärda obligationerna. I stället skulle ett antal förmögna köpmän under Görtz' ledning sätta obligationerna i omlopp, utbeta- la de influtna medlen enligt kungens anvisningar och i nödfall vara beredda att förskottera kronan medel. Det visade sig emellertid omöj- ligt att få tag i sådana köpmän. Därför kom Upphandlingsdeputatio- nen, som den nya organisationen kom att kallas, att bestå av fem holsteinska eller svenska ämbetsmän. Ensam beslutande var Görtz eller i hans ställe hans "vicarius", den holsteinske officeren och ämbetsman- nen von Dernath. Även kassören var holsteinare.

Upphandlingsdeputationen kom efter den blygsamma starten i pub- likationen från Ystad att bli den viktigaste myndigheten i Sverige näst kungen och hans kansli. Den fick efter hand disponera alla kronans ordinarie och extraordinarie inkomster, leda de militära rustningarna och organisera utrikeshandel och folkförsörjning. De gamla ämbetsver- ken fick med illa dold ovilja bevittna, hur det mesta av deras befogenhe- ter efter hand övertogs av deputationen.

Om Görtz hade väntat sig en allmän rusning efter de nya obligatio- nerna från de tämligen fåtaliga svenska kapitalisterna, blev han besvi- ken. Han fick i stället använda tvång för att få de nya statspapperen i cirkulation inom landet. De som lånat kronan pengar mot löfte om återbetalning i skattemedel fick nöja sig med obligationer. I februari utkom en förordning, som stadgade, att kyrkors, skolors och hospitals

Karl XII och Görtz.

Efter kopparstick i Aubry de la Motraye, "Voyage en Europe, Asie et Afrique" (1723).

fonder ”med fullkomlig säkerhet skulle göras fruktbärande” genom att utbytas mot obligationer. Åtgärden, som väckte stark kritik, gav inom parentes sagt inte så mycket. När enväldets skulder skulle betalas, blev det sådana skulder, som i första hand likviderades.

En svaghet hos obligationerna var, att de lydde på för höga belopp, vare sig de skulle användas för privata obligationsköp eller för likvidering av kronoskulder. Fram på hösten 1716 bestämdes därför, att jämte obligationerna skulle utges s k myntsedlar på 25 daler, även de utfärdade av Kontributionsrånteriet. 1717 infördes ännu lägre valörer på 10 och 5 daler. Den som samlat tillräckligt många sådana, kunde byta ut dem mot obligationer, och de skulle kunna användas som vanligt mynt i handel och vandel.

I publikationen om obligationerna hette det, som vi minns, att även utlänningar skulle kunna förvärva sådana. För att placera obligationer i utlandet företog Görtz i juni en utrikes resa, som skulle komma att vara över ett år. Färden ställdes till den internationella kapitalmarknadens centrum, Holland. Där lyckades han avsluta ett kontrakt med en grupp holländska finansmän. Enligt detta skulle gruppen övertaga för 4 miljoner daler obligationer till en fördelaktig kurs. De fick dessutom rätt att till Sverige införa och utmynta silver och bedriva handel på fördelaktiga villkor. Kontraktet blev emellertid av olika skäl aldrig realiserat. Man kan, om man så vill, föreställa sig ett svagt men dock samband med Ystad i denna fråga. Det första påbudet om obligationerna hade ju utfärdats i Ystad, och när nu obligationerna i stor skala skulle omsättas på den holländska kapitalmarknaden, finns det skäl att erinra sig, att en av Ystads gamla köpmanssläkter genom Palme Lüders härstammade från Holland!

Plåtar, caroliner och Görtzens gudar

Sveriges penningväsen företedde inga nyheter under första delen av Karl XII:s regering. Det byggde på silver- och kopparmynt. Guldmynt (dukater) präglades ibland men i mycket små kvantiteter. (Jfr Carlquists i inledningen åberopade uppsats!)

”Blanka silverkannan fylls med vin.

På det drivna locket synas prydligt
tolv apostlar och en carolin”.

”Carolinen”, som på Anna-Maria Lenngrens tid var ett prydnadsföremål, var i början av 1700-talet vad man kallade ”Rikets förnämsta och

gångbaraste mynt". Det bar någon av de tre Karlarnas bild och fanns i tre olika valörer: 1, 2 och 4 mark. Utom Carolinen fanns det också skiljemynt av silver, öresmynt.

Skiljemynt av koppar hade funnits redan under medeltiden i Sverige liksom de flesta andra länder. För vårt land unikt var de s.k. plåtmynten, stora fyrkantiga plåtar av valsad koppar med myntvärdet stämplat i hörnen och i mitten. Plåtmyntning förekom framför allt, när det tillfälligt rådde brist på silvermynt eller när priset på koppar utomlands var för lågt. I det senare fallet innebar utmyntningen, att man höll kvar en del av kopparproduktionen i Sverige i stället för att exportera den. Meningen var, att det stämplade värdet skulle vara detsamma som metallvärdet. När priset på koppar åter började stiga, kunde det löna sig att utföra myntplåtarna, som mottogs och såldes i utlandet efter vikt. Påpekas bör, att även dessa kopparmynt bar värdebeteckningen "silvermynt".

För en regering med dåliga affärer har det många gånger under historiens lopp legat nära till hands att fuska med myntet. En möjlighet var att öka kopparhalten i silvermynten, en annan att sätta högre värde på ett mynt utan att öka dess metallvärde. Under 1715 hade Karl XII bestämt, att myntplåtarnas värde skulle ökas med 50 %, vilket betydde att de blev värda mer som mynt än som vara och därför hölls kvar i Sverige. Kronan tjänade tills vidare på detta, eftersom de plåtar den hade i sina kassor kunde användas till det högre värdet vid utgifter.

I februari 1716 blev det carolinernas tur. I en förordning från Ystad bestämdes, att deras värde skulle höjas med 25 %. Här kunde man peka på en mera hållbar motivering. I princip hade det länge varit förbjudet att utföra silvermynt. Nu hade en sådan export förekommit i form av smuggling, och detta "straffbara utpractiserande" hade lett till en viss brist på silvermynt. Genom värdehöjningen skulle det bli mer lönande att ha dem kvar än att föra dem till utlandet, där de värderades efter silverhalten. Myntförsämring – som det ju här var fråga om – har alltid mottagits med missnöje och kritik. Kristoffer Polhem, den store teknikern, som gärna uttalade sig i ekonomiska frågor, kallade den för ett ekonomiskt kvacksalveri. Att försöka göra ett land rikt genom myntförsämring var, menade han, som att "med ett guldbroderat schabrak göra en åsna till en häst eller med en hög titel en bonde till filosofie doktor". Helst skulle det finnas ett någorlunda rimligt förhållande mellan myntens metallvärde och deras stämplade värde, som ju fallet från början var med plåtmynten. Polhem kunde däremot också tänka

sig "polletter", d.v.s. mynt som gällde för en viss tid och plats och var avsedda att inlösas med "redbart mynt". Sådana polletter var en ganska vanlig företeelse vid de svenska gruvorna och brukena. De bestod av bitar av styvt papper, läder eller metall och användes i stället för kontanta pengar som lön till smeder, kolare och förbönder. För dessa polletter kunde sedan mottagarna köpa livsmedel och andra varor i gruvans eller brukets egen butik. Ystadbon har ett närliggande exempel i det lilla bruksmuséet på Christinehofs slott med minnen från Andrarums alunbruk. Förmodligen är det polletterna, som tjänat som förebilder för den görtzka tidens mest uppmärksammade myntexperiment.

"Men det är bara koppar, Per,
med Görtzens gudar på
och namn som ingen kristen själ
kan lära sig förstå"

Snoilskys dikt "På Värnamo marknad" har i vår populära uppfattning fastslagit sambandet mellan Görtz och mynttecknen, nödmynnten. Det är såtillvida riktigt, som att de kom att spela en stor roll i hans politik. Däremot var han knappast deras upphovsman. Redan på våren 1715, alltså innan han trädde i Karl XII:s tjänst, bestämdes det, att sådana skulle präglas i den serie som kom att kallas "Kronan". De skulle vara av koppar och på den ena sidan bära bilden av en kunglig krona, på den andra värdet "1 Daler s.m.". De skulle av allmänheten mottagas för det präglade värdet. Tillverkningen av dessa mynt påbörjades, men de släpptes inte ut förrän genom en ny förordning på våren 1716. Görtz hade nu infogat dem i sitt finanssystem.

I ett brev till kungen i januari 1716 ger han sina synpunkter på deras användande. Man måste iaktta vissa försiktighetsmått. Bl.a. måste man tillse, att det hölls en viss proportion mellan mynttecknen å den ena sidan och det "redbara" silver- och kopparmyntet å den andra. Mynttecknen fick inte ges ut i för stort antal, eftersom folk då skulle tappa tron på att kronan enligt löfte skulle lösa in dem mot redbart mynt. Allmänhetens förtroende för tecknen skulle ökas, om kronan tog emot dem vid betalning av skatter och andra avgifter. Eftersom de var lätta att förfalska, skulle de ofta bytas ut mot nya. Större belopp i mynttecken skulle kunna bytas ut mot obligationer, som ju kronan skulle förränta och amortera. Slutligen påpekar Görtz, att det med nödvändighet måste dröja någon tid, innan kronan fick in kontanta pengar för obligationer-

na. Mynttecknen skulle då kunna ge kronan de kontanter man för tillfället behövde.

Kungen fick alltså för mycket obetydliga kostnader 2 miljoner daler att röra sig med genom denna första serie som präglades. Men hur skulle denna absoluta nyhet mottagas av allmänheten? Till skillnad från myntplåtarnas var mynttecknens metallvärde endast omkr. 1/2 % av deras namnvärde. De skulle därför närmast kunna jämföras med våra dagars sedlar. Vi har en originell kommentar till det nya myntet från en av de turkiska långivare, som följt med Karl XII till Sverige för att bevaka sina fordringar och tillsvidare slagit sig ner i Lund. Han kunde inte nog förundra sig över, vilken makt den svenske kungen måste ha över sina undersåtar, eftersom han kunde få dem att tro, att en liten kopparbit hade samma värde som ett silvermynt.

Det blev mera gott om kontanter, när tecknen kom i cirkulation. Dessutom hade de en avgjord fördel framför myntplåtarna. Dessa stora och tunga tingestar var ju ganska svårhanterliga i större kvantiteter. ”Det måste vara ett rent helsike att vara tjuv i det här landet”, skrev en utländsk minister på tal om myntplåtarna. Tusen daler i plåtar vägde ung. 750 kg, samma summa i mynttecken ung. 5 kg!

En viss propaganda behövdes dock för mynttecknen (beteckningen ”nödmynt” var aldrig officiell). ”Jag har lyckats göra mynttecknen mera smakliga bland köpmännen här på orten” skriver Görtz till kungen i maj 1716 från Göteborg. I Stockholm synes det däremot ha varit så och så med smakligheten. Överståthållaren rapporterade nämligen en viss tendens från handelsmännens sida att fuska med mynttecknen. Vid betalning i sådana ville de antingen ha något högre pris eller också lämnade de varor av något sämre kvalitet. Kungen fick ingripa med hot om straff för dem som gjorde sig skyldiga därtill.

På det hela taget mottogs dock mynttecknen i början med relativt förtroende av allmänheten. När man efter kungens död fick bättre översikt över den faktiska utvecklingen på detta område, kunde man konstatera, att mynttecknen under 1716 inte värderades lägre än 4–5 % i förhållande till det redbara myntet.

På hösten 1716 kom nästa serie mynttecken, kallad ”Publica fide” (Allmänt förtroende) och prydd med en kvinnogestalt, som av folkhurmorn döptes till ”Görtzens kokerska”. De nya tecknen skulle i första hand utbytas mot de gamla. I Ystads räkenskaper för 1717 har noterats, att en sådan inväxling ägde rum till ett belopp av 402 daler. Den verkliga

masstillverkningen av mynttecken kom inte förrän 1717 och fortsatte under 1718. Det var då man på tecknen kunde se bilder av romerska gudar, t.ex. Jupiter och Mars. Det var också först då, som man kunde märka en verklig inflation i mynttecken med en värdeskillnad på 30–40 % gentemot annat mynt.

Vi har nu följt de ansträngningar, som gjordes av kungen, Görtz och deras medhjälpare i Ystad och Lund för att återupprätta det vacklande svenska stormaktsväldet. För fullständighetens skull bör kanske också omtalas, att kungen även under denna tid fann tid att tänka på mera fredliga nyheter. Sverige hade 1715 fått en ny tulltaxa, som visar, att kungen – förmodligen under Polhems inflytande – hoppades kunna utnyttja Sveriges starka ställning på den internationella järn- och kopparmarknaden. Därför höjdes exporttullarna på dessa varor, så att för det första utlänningarna skulle få betala mer för dem och för det andra svenskarna stimuleras att förädla och bearbeta dem inom landet till olika produkter, som sedan kunde utföras med större förtjänst än råvaror och halvfabrikat. Själv hade Polhem föregått med gott exempel genom att grunda Stjärnsunds bruk i Dalarna för tillverkning av plåtvaror, verktyg och ur. När Görtz begav sig ut på sin utrikesresa, innehöll hans instruktion även uppdrag att utomlands värva skickliga hantverkare, som kunde arbeta i järn och stål, koppar och mässing. En del sådana engagerades också och sändes över till Sverige under 1717 och 1718. Det var också under 1716, som kungen med Polhem diskuterade bygandet av den kanal, som skulle förbinda de mellansvenska sjöarna och skapa en sammanhängande sjöfartsled mellan Östersjön och Kattegatt.

Låt oss nu sluta cirkeln och återvända till Ystad efter de långa utflykterna på riksplanet. Det har, som rubriken utlovat, blivit ganska mycket om hur Sverige styrdes från Ystad med endast strödda exempel på hur folket i denna stad påverkades av dessa regeringsåtgärder. Att bördorna under Karl XII:s sista år känts tunga för ystadborna liksom för andra svenskar torde vara tämligen klart. En visserligen ofta överdrivet mörk bild av städernas läge vid denna tid får vi i borgarståndets protokoll vid 1719 års riksdag, då det gällde att fördela den för hela ståndet bestämda skattesumman på de olika städerna. Ystads representant, rådmannen Anders Jönsson, yrkade på en kraftig nedsättning av Ystads andel. Han pekade särskilt på den tunga inkvartering, som staden måst dragas med i många år. Han påminde om ”den förskräckliga farsot (pesten), som borttagit de fleste och bäste af Borgerskapet, så

att många hus, ja hela gränder stodo öde". Borgerskapet hade måst bidra till uppförandet av batterier för kustförsvaret och själv sköta en del av vakthållningen vid dem. Slutligen hade staden årligen måst hålla 14 båtsmän, och 1717 hade 18 av borgarnas drängar blivit utskrivna till soldater.

Bilden är som synes ganska mörk. Men den är faktiskt inte så djupt pessimistisk som för många andra städer vid samma tid. Det var en allmän strävan bland ståndets riksdagsmän att försöka få beskattningen av resp. hemstäder så lindrig som möjligt. Vid diskussionerna därom i ståndet fanns det ofta de, som kunde påpeka mera positiva och ljusa sidor, som städernas egna representanter försummat att framhålla. Det konstaterades sålunda vid detta tillfälle, att Ystad, relativt sett, "haft ett lindrigt båtsmanshåll", och Anders Jönsson fick därför nöja sig med att få Ystads skattesumma nedsatt från 3.200 daler till 2.800.

Det ligger kanske något i vad Bernhard Cronholm säger i "Skånes politiska historia". "Ystad hade liksom Skånes öfriga städer anspråk på kronan, men klagomålen öfver medellöshet voro härifrån mindre högljudda än från andra orter".

Källor och litteratur: De återopade förordningarna återfinns i Riksregistraturet och – i den mån de är tryckta – i Stiernmanns "Samling af Kongl. Bref, Stadgar och förordningar". Arkivhandlingar, som i någon mån belyser Ystads historia under denna tid, har hämtats från Landsarkivet i Lund i stadens arkivalier eller guvernementsarkivet samt från länsräkenskaperna i Riksarkivet.

Ekonomi och finanser under åren 1716–18 har utförligt behandlats i undertecknads avhandling "Svensk ekonomisk politik under den görtzka perioden". En sammanfattning därav finns i serien "Det levande förflutna" (1946) med titeln "Krigsfinansiering och krigshushållning i Karl XII:s Sverige". En äldre forskares syn på problemen står att finna i G A Axelsson "Sveriges inre tillstånd under Karl XII:s tid". Kaperierna behandlas i H. Almquists "Göteborgs historia", 1–2 och från ett annat lands synpunkt i G. Chance, "George I and the Northern War".

Beteckningen "daler" betyder överallt "daler silvermynt" även när det är fråga om myntplåtar eller mynttecken. "Riksdaler" var ett internationellt gängbart silvermynt, som i mindre kvantiteter präglades även i Sverige.